

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΑ ΟΡΙΑ ΕΠΕΚΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ

Βασίλης Πατρώνης, επίκ. καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών,
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Ένα από τα σημαντικότερα ερωτήματα που απασχόλησαν την οικονομική σκέψη του 20ού αιώνα ήταν το ζήτημα σχετικά με την έκταση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Και αν μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα κυριαρχούσε η αντίληψη ότι οι κρατικές λειτουργίες θα πρέπει να περιορίζονται στις ελάχιστες αναγκαίες λειτουργίες, στα χρόνια που ακολούθησαν τη μεγάλη κρίση του 1929, η κρατική παρέμβαση θεωρήθηκε επιβεβλημένη και η ανάδυση του κεϋνσιανισμού πρόσφερε το αναγκαίο θεωρητικό πλαίσιο προς την κατεύθυνση αυτή. Ο ρόλος του κράτους επεκτάθηκε ταχύτατα, συμπεριλαμβάνοντας, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, και ευρύτερες παραγωγικές δραστηριότητες.

Το μεταπολεμικό πρότυπο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης στην Ευρώπη θεμελιώθηκε στο σύστημα της μικτής οικονομίας, δηλαδή σε μια περίπλοκη αλληλοσύνδεση κράτους και αγοράς η οποία επέτρεπε την οικονομική μεγέθυνση, αλλά και τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης και συνοχής μέσω της οικοδόμησης του λεγόμενου κοινωνικού κράτους. Για περισσότερες από τρεις δεκαετίες μετά τον πόλεμο, στη συζήτηση γύρω από τη δυναμική και τις πολιτικές οικονομικής ανάπτυξης, κυριαρχούσε η πεποίθηση ότι όχι μόνο οι κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία ήταν αναγκαίες, αλλά ακόμη περισσότερο, ότι ήταν απαραίτητη η ανάληψη ευρύτερων επενδυτικών πρωτοβουλιών από την πλευρά του κράτους, ώστε από τη μια να ενθαρρυνθεί η εκβιομηχάνιση και από την άλλη να εξισορροπηθούν οι μεγάλες ανισότητες που δημιουργούνταν από τη δράση του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας. Το κράτος αναλαμβάνει πλέον νέο ρόλο μέσα στην οικονομική πολιτική. Γίνεται ο ρυθμιστής της οικονομίας, παρεμβαίνει στο επίπεδο της προσφοράς και της ζήτησης, καθορίζει την προσφορά χρήματος και το επιτόκιο, επεμβαίνει στη ρύθμιση του κατώτερου μισθού και εισοδήματος.

Η πεποίθηση για τον αναντικατάστατο ρόλο του κράτους, ως κινητήριου αναπτυξιακού μοχλού, κατά τη διάρκεια των «τριάντα ένδοξων ετών» της μεταπολεμικής αδιάκοπης καπιταλιστικής ανάπτυξης, στηρίχθηκε ασφαλώς στην αναμφισβήτητη ηγε-

μονία των κεϋνσιανών ιδεών αυτή την περίοδο, που αμφισβητώντας τις ρυθμιστικές ικανότητες της αγοράς, νομιμοποιούσαν τον οικονομικό προγραμματισμό. Η πετρελαϊκή κρίση του 1973, όμως, και οι οικονομικές αλλαγές που ακολούθησαν ανέδειξαν την εξάντληση του παρεμβατικού προτύπου μεγέθυνσης, καθώς και την ανάγκη διαρθρωτικών πολιτικών και παρεμβάσεων, προετοιμάζοντας έτσι το έδαφος για τη νεοκλασική αντιμετώπιση της δεκαετίας του 1980. Η κρατική παρέμβαση έπαψε να θεωρείται ως η ασφαλιστική δικλείδα στις υπερβολές του ιδιωτικού τομέα και άρχισε να ερμηνεύεται όλο και περισσότερο ως η γενεσιουργός αιτία της κρίσης. Από τότε και μέχρι σήμερα, η διπλή πίεση της οικονομικής ύφεσης και της αδυναμίας να οικοδομηθεί ένα νέο υπόδειγμα οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας οδήγησε, σε μια σειρά από χώρες, όχι μόνο στον περιορισμό της οικονομικής-παραγωγικής δραστηριοποίησης του δημόσιου τομέα, αλλά και στην ιδιωτικοποίηση κρατικών επιχειρήσεων και οργανισμών. Η νέα πίστη συμπυκνώθηκε στο σύνθημα «λιγότερο κράτος» και, σύμφωνα με αυτή, αρκούσε η μεταβολή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των οικονομικών μονάδων δημόσιου χαρακτήρα για να μπορέσει η οικονομία να αναπτυχθεί, απαλλαγμένη από το βάρος του κρατικού τομέα, που χαρακτηριζόταν από χαμηλή παραγωγικότητα και υψηλό κόστος λειτουργίας. Οι ιδιωτικοποιήσεις θεωρήθηκαν ως πανάκεια για να αντιμετωπιστούν οι δυσλειτουργίες της οικονομίας, αλλά και τα προβλήματα της στασιμότητας και του πληθωρισμού που εμφανίστηκαν μετά το 1973.

Στην Ελλάδα, ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομία έχει τις ρίζες του στη περίοδο του μεσοπολέμου, όταν, προκειμένου να προστατευτεί η εθνική παραγωγή από τους κλυδωνισμούς της διεθνούς αγοράς, διαμορφώθηκε ένα ισχυρό πλέγμα κρατικών μέτρων και πολιτικών που ρύθμιζε την οικονομική ζωή της χώρας (Σακελλαρόπουλος 1991). Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των αναγκαστικών ρυθμίσεων επιβίωσε και κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ακόμη περισσότερο, μετά το 1974, η εποχή της μεταπολίτευσης, εκτός του ότι σηματοδοτεί μια σειρά πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, εγκαινιάζει και μια περίοδο διαρκούς ενίσχυσης και επέκτασης του κράτους και του ρόλου του στην οικονομία και την κοινωνία. Μάλιστα, σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, που προχώρησαν στην οικοδόμηση και επέκταση του κεϋνσιανού κοινωνικού κράτους κατά την περίοδο 1945-1973, στην Ελλάδα η διόγκωση της οικονομικής δραστηριότητας του κράτους ακολουθεί αντίστροφη τροχιά και εγκαινιάζεται στην περίοδο της οικονομικής κρίσης μετά το 1974, όταν ο κανόνας για τις ανεπιτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες ήταν η αναπροσαρμογή και η περιστολή των δημόσιων δαπανών και του κοινωνικού κράτους. Όπως, όμως, έχει επισημανθεί σχετικά (Γράβαρης 1998, 107-108), η διαφορά έγκειται στο ότι κατά την περίοδο αυτή το διεθνές περιβάλλον ήταν λιγότερο ανεκτικό σε ανάλογα εγχειρήματα.

Ιδιαίτερα κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1985), η εγκατάλειψη σημαντικών τομέων της οικονομικής δραστηριότητας από το ιδιωτικό και το ξένο κεφάλαιο, υπό το βάρος των πετρελαϊκών κρίσεων και της ανόδου του κόστους εργασίας, συμβαδίζει με την επέκταση της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας του ελληνικού κράτους σε σημαντικούς παραγωγικούς κλάδους και τη διόγκωση του ευρύτερου

δημόσιου τομέα. Αντίθετα, κατά την τελευταία δεκαετία (1990-2000) επιχειρείται όχι μόνο ο περιορισμός της κρατικής συμμετοχής στην επιχειρηματική δραστηριότητα, αλλά και δρομολογούνται διαδικασίες μετοχοποίησης ή ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων στρατηγικού χαρακτήρα.

Διεθνής συγκυρία και ελληνική οικονομία, 1974-1985

Η ενεργειακή κρίση του 1973 προκάλεσε γενική υπερτίμηση των βιομηχανικών εισροών σε παγκόσμια κλίμακα. Η ελληνική βιομηχανία, έχοντας ένα από τα διεθνώς υψηλότερα ποσοστά εξάρτησης από τις εισαγωγές καυσίμων αλλά και παραγωγικού εξοπλισμού, επλήγη καίρια. Το κόστος της ενέργειας σχεδόν δεκαπλασιάστηκε, ο ανταγωνισμός στη διεθνή αγορά οξύνθηκε και το κόστος εργασίας ανέβηκε ταχύτερα από την παραγωγή και την παραγωγικότητα. Η ταχύτατη αύξηση των εισαγόμενων στοιχείων του κόστους παραγωγής δεν μπόρεσε να καλυφθεί ούτε από αντίστοιχη διεύρυνση των αγορών, ούτε από ανάλογη αύξηση των βιομηχανικών τιμών.

Κατά την προηγούμενη περίοδο 1953-1973 οι πληθωριστικές πιέσεις στην ελληνική οικονομία, που προέκυπταν από τη δυσκαμψία της παραγωγικής δομής απέναντι σε μια συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση, συνήθως απορροφούνταν μέσω της αύξησης των εισαγωγών. Πράγματι, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα, η διόγκωση των εισαγωγών ήταν η δικλείδα ασφαλείας στην οποία διοχετευόταν η εγγενής πληθωριστική ροπή της οικονομίας. Μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, όμως, η ταχύτερη αύξηση των διεθνών τιμών σε σχέση με τις ελληνικές και η μείωση των συναλλαγματικών εισπράξεων εξαιτίας της διεθνούς κρίσης οδήγησαν στη μείωση της ικανότητας της χώρας για εισαγωγές: *«Στο εξής αντί να εξάγει τις πληθωριστικές της πιέσεις η Ελλάδα μετατρέπεται σε εισαγωγέα πληθωρισμού και το εσωτερικό επίπεδο των τιμών, όπως και η προηγούμενη νομισματική σταθερότητα καταρρέουν, ο χρόνιος υποφώσκων εσωτερικός πληθωρισμός γίνεται πλέον φανερός και σε αυτόν προστίθεται στο εξής και ο εισαγόμενος»*¹. Παράλληλα, η παγκόσμια κρίση, θίγοντας τους τομείς που εξαρτώνται άμεσα από την ευρωστία της διεθνούς αγοράς, όπως τη ναυτιλία και τα μεταναστευτικά εμβάσματα, οδήγησε σε κατακόρυφη πτώση των άδηλων εισπράξεων της χώρας, ανατρέποντας την ισορροπία στην οποία στηρίχτηκε η μεταπολεμική ανάπτυξη, *«και υποχρέωσε μια οικονομία, συνηθισμένη να επιβιώνει με ένα διαρκές και αυξανόμενο πλεόνασμα εξωτερικών πόρων, να προσφύγει σε διευρυμένη κλίμακα στον εξωτερικό δανεισμό»*².

Ωστόσο, εξαιτίας ίσως του «εισαγόμενου» χαρακτήρα του οικονομικού κύκλου στην ελληνική οικονομία, οι συνέπειες της κρίσης θα γίνουν περισσότερο αισθητές μετά το 1979 και όχι τόσο κατά την περίοδο 1974-79, όταν οι ρυθμοί ανάπτυξης στην

1. Βεργόπουλος (1986), σελ. 198.

2. Καραμπελιάς (1989), σελ. 190.

Ελλάδα παραμένουν σημαντικά υψηλότεροι από τις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ. Το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως σε μια σχετική οικονομική σταθεροποίηση που εμφανίστηκε με τη μορφή της επιστροφής στην οικονομία των παραδοσιακών ελαφρών βιομηχανιών. Πράγματι, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου εκδηλώθηκε στην Ελλάδα μια εντυπωσιακή στροφή προς τις ελαφρές βιομηχανίες με χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου. Είναι φανερό ότι, όταν τα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου κοστίζουν όλο και ακριβότερα και όταν για τις δεδομένες τιμές οι αγορές συρρικνώνονται, οι ελαφριές παραδοσιακές βιομηχανίες, επωφελούμενες του ακόμη σχετικά χαμηλού εργασιακού κόστους, αναδεικνύονται ως μονόδρομος. Αυτή η οπισθοδρόμηση στη δομή της βιομηχανίας αποτελεί σύμπτωμα της αδυναμίας του ελληνικού βιομηχανικού τομέα να συνεχίσει να ακολουθεί μέσα στο αβέβαιο διεθνές περιβάλλον, τη συνταγή της «χρυσής εποχής» 1961-1973, όταν η βιομηχανική επέκταση στηρίχτηκε στην αύξηση των επενδύσεων εντάσεως κεφαλαίου και στην άνοδο της παραγωγικότητας που αυτή επέφερε. Επρόκειτο για μια περίοδο κλασικής βιομηχανικής συσσώρευσης, όπου οι τομείς με υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου αυξάνονταν με ταχύ ρυθμό και οι εξαγωγές συμπεριλάμβαναν πλέον σε αυξανόμενο βαθμό ενδιάμεσα και κεφαλαιουχικά αγαθά, με προτεραιότητα στην εξαγωγή τσιμέντου, αλουμινίου, σιδηρονικελίου, προϊόντων χάλυβα κ.λπ. Αντίθετα, μετά το 1973, οι ελληνικές εξαγωγές στηρίζονται όλο και περισσότερο στα προϊόντα της ελαφριάς βιομηχανίας και ιδιαίτερα της υφαντουργίας: υφάσματα, ρούχα, υποδήματα, δερμάτινα είδη, ποτά, μη μεταλλικά ορυκτά.

Κατά τα πρώτα έτη μετά τη μεταπολίτευση, λοιπόν, εξαιτίας και της στροφής προς τις ελαφριές παραδοσιακές βιομηχανίες, η κρίση του εισαγόμενου ευρωπαϊκού στασιμοπληθωρισμού στην Ελλάδα δεν παίρνει έντονες και βίαιες μορφές και οι ρυθμοί ανάπτυξης και τα κέρδη διατηρούνται σε ικανοποιητικά επίπεδα, λαμβανομένης υπόψη της διεθνούς υφιστατικής συγκυρίας. Πίσω από την επιφάνεια, όμως, η μείωση των επενδύσεων στη βιομηχανία, η σταδιακή άνοδος του κόστους εργασίας και η πτώση της παραγωγικότητας υποσκάπτουν το έδαφος και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τη βύθιση της οικονομίας στην πενταετία 1979-1984.

Η μείωση των επενδύσεων στη βιομηχανία αποτελεί την πιο χαρακτηριστική πλευρά της κρίσης. Από 22,1% στην περίοδο 1964-1974, οι επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου έπεσαν στο 18,9% για την περίοδο 1975-1980 και στο 16,3% για την περίοδο 1981-1985³. Η πτώση της παραγωγικότητας δεν αποτελεί μόνο συνέπεια της πτώσης των επενδύσεων γενικά, αλλά και της οπισθοδρόμησης προς τις τεχνολογίες παραδοσιακού χαρακτήρα. Αυτή η επιδείνωση της διάρθρωσης της βιομηχανίας οδηγεί την παραγωγικότητα της εργασίας σε κατακόρυφη πτώση: από 8,4% στην περίοδο 1965-1973 ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας θα πέσει στο 1,7% για την περίοδο 1975-1981⁴. Έτσι, ενώ στη δεκαετία του 1960 η

3. Βαϊτσος - Γιαννίτης 1987, σελ. 86.

4. Καραμπελιάς 1989, σελ. 185.

παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα έβαινε συνεχώς αυξανόμενη και υπερτερούσε έναντι πολλών ευρωπαϊκών χωρών, στις δυο επόμενες δεκαετίες καθλώνεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα, αντανakλώντας την οπισθοδρόμηση που στο μεταξύ είχε συντελεστεί στη δομή της βιομηχανίας.

Από την άλλη, το μέσο ωριαίο κόστος εργασίας σε πραγματικές τιμές υπερδιπλασιάστηκε στη διάρκεια της περιόδου 1974-1985. Ιδιαίτερα στην περίοδο 1974-1980, εποχή απεργιακών κινητοποιήσεων και ανόδου του εργοστασιακού συνδικαλισμού, το πραγματικό ωριαίο κόστος εργασίας στις βιομηχανίες με πάνω από 10 απασχολούμενους ανέβηκε κατά 88%. Τα πράγματα γίνονται ακόμη χειρότερα στην περίοδο 1979-1985, περίοδο πτώσης της βιομηχανικής παραγωγής, κατά την οποία η άνοδος του εργατικού κόστους επιβαρύνει ακόμη περισσότερο τη βιομηχανία. Το εργασιακό κόστος επιβαρύνεται επίσης και από τα μέτρα προσαρμογής του θεσμικού πλαισίου προς τα κοινοτικά δεδομένα ενόψει της εισόδου της χώρας στην ΕΟΚ, όπως η μείωση της ημερήσιας εργασίας, η επέκταση της υποχρεωτικής και πληρωμένης άδειας στους εργάτες της βιομηχανίας, η λήψη αυξημένων μέτρων ασφαλείας στα εργοστάσια κ.λπ. Η ελληνική βιομηχανία, που είχε στηρίξει την ταχεία μεταπολεμική συσσώρευση της στο χαμηλό κόστος εργασίας, χάνει αυτό το πλεονέκτημα μέσα στις συνθήκες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.

Η άνοδος του κόστους εργασίας συνετέλεσε στη ραγδαία αύξηση των χρηματοοικονομικών εξόδων των επιχειρήσεων, τα οποία ως ποσοστό στα μικτά κέρδη από 18,7% το 1975 έφτασαν στο 29,5% το 1983, γεγονός που υπογραμμίζει όχι μόνο τη μείωση των μικτών κερδών, αλλά, κυρίως, τον συνεχώς αυξανόμενο ρόλο της δανειακής επιβάρυνσης των επιχειρήσεων, σε μια περίοδο μάλιστα, στη διάρκεια της οποίας το επιτόκιο βραχυπρόθεσμου δανεισμού σχεδόν διπλασιάστηκε (από 11,9% το 1975 διαμορφώθηκε στο 21% το 1980). Η αναλογία των ζημιολόγων προς τις κερδοφόρες επιχειρήσεις αυξανόταν συνεχώς: Από 32,8% που ήταν στην περίοδο 1975-76 έφτασε στο 43,5% το 1982-83⁵. Με τη σειρά της η συρρίκνωση των μικτών κερδών, εξαιτίας της αύξησης των χρηματοοικονομικών δαπανών, οδήγησε στη μείωση της αποδοτικότητας των ιδίων κεφαλαίων που είχαν επενδυθεί στη βιομηχανία. Ο λόγος των καθαρών κερδών προς τα ίδια κεφάλαια πέφτει συνεχώς μετά το 1975, ενώ μετά το 1981 γίνεται αρνητικός. Όπως επισημαίνει ο Θ. Σακελλαρόπουλος, ένα από τα σημαντικότερα κίνητρα της επένδυσης και της παραγωγής, το κέρδος, αρχίζει να εκλείπει⁶.

Οι κλάδοι που δοκιμάστηκαν περισσότερο ήταν αυτοί της κλωστοϋφαντουργίας, του έτοιμου ενδύματος, της χαρτοποιίας, των επίπλων, των τροφίμων και των μεταλλι-

5. Παπαδάκης 1986, σελ. 31.

6. Σακελλαρόπουλος 1992, σσ. 25-26. Εξάλλου, η σχέση ιδίων προς ξένα κεφάλαια στην ελληνική βιομηχανία είχε ήδη πέσει από 39,6% το 1974 στο 23,5% το 1980, γεγονός που αναμφίβολα αντικατοπτρίζει την εκτεταμένη χρησιμοποίηση δανειακών κεφαλαίων στη χρηματοδότησή της μετά το 1975. Στο ίδιο, σελ. 32.

κών προϊόντων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κρίση αυτών των κλάδων προέκυπτε κυρίως από την προβληματικότητα ορισμένων μεγάλων επιχειρήσεων, που συγκέντρωναν τη συντριπτική πλειονότητα των κεφαλαίων, καθώς και του εργατικού και παραγωγικού δυναμικού αυτών των κλάδων. Πράγματι, αν οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις προσαρμόστηκαν καλύτερα στο διεθνές υφειακό περιβάλλον, οι μεγάλες επιχειρήσεις, ιδιαίτερα μετά το 1979, κυριολεκτικά συντρίφτηκαν εξαιτίας της στασιμότητας της παραγωγής και της κατάρρευσης των κερδών τους. Η αποδοτικότητα του κεφαλαίου πέφτει από το 8% το 1974 στο -4,7% το 1981 και στο -6% το 1982. Τα κέρδη των επιχειρηματιών από το 25,6% του συνολικού εισοδήματος που αντιπροσώπευαν το 1973, κατέρρευσαν στο 12,3% το 1983⁷.

Παρόμοια προβλήματα δημιουργήθηκαν και στη βιομηχανία των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Αν, όμως, σε διεθνή κλίμακα σε απάντηση της κρίσης στασιμοπληθωριστικού χαρακτήρα παρατηρείται αυξημένη τάση για συγκέντρωση στο χρηματοδοτικό και επιχειρηματικό τομέα, ώστε να συγκροτηθούν οικονομικές μονάδες μεγαλύτερης επιφάνειας και αποτελεσματικότητας, στην Ελλάδα επιλέγεται η λύση της υπαγωγής των μονάδων που εγκαταλείπονται ή πτωχεύουν στις δανειστριες τράπεζες και τελικά στο κράτος. Διαμορφώθηκε έτσι, σταδιακά, ένας ογκώδης κρατικός τραπεζικός-βιομηχανικός τομέας, που ανέλαβε τις επιχειρήσεις που εγκαταλείφθηκαν άτακτα από το ιδιωτικό κεφάλαιο, προκειμένου να τις καταστήσει βιώσιμες και να διασώσει την απασχόληση σε αυτές.

Μια πρόγευση γι' αυτό που επρόκειτο να επακολουθήσει έδωσε η πρώτη κοινοβουλευτική κυβέρνηση Κ. Καραμανλή, κρατικοποιώντας μεταξύ 1975 και 1977 τρεις μεγάλες επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα, την Ολυμπιακή Αεροπορία (συμφερόντων του Ομίλου Ωνάση), το Διυλιστήριο Ασπροπύργου (συμφερόντων του Ομίλου Νιάρχου) και το συγκρότημα της Εμπορικής Τράπεζας (συμφερόντων του Ομίλου Ανδρέαδη). Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στην έντονη αντίδραση του ΣΕΒ και στη γνωστή απόδοση του όρου «σοσιαλμανία» στην οικονομική πολιτική αυτής της περιόδου και ιδιαίτερα στον εμπνευστή της, τότε υπουργό Συντονισμού Π. Παπαληγούρα⁸. Το πέρας στο δημόσιο έλεγχο της Ολυμπιακής, των Διυλιστηρίων και κυρίως του ομίλου της Εμπορικής που περιλάμβανε δεκάδες τραπεζικών, ασφαλιστικών, βιομηχανικών και τουριστικών επιχειρήσεων, φανέρωνε κυρίως την αποφασιστικότητα της πρώτης κοινοβουλευτικής κυβέρνησης στη σύγκρουσή της με μεγάλα επιχειρηματικά ονόματα που είχαν αναπτύξει στενές σχέσεις με τους φορείς της οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας και δεν σχετίζεται με τις διαδικασίες που οδήγησαν, μερικά χρόνια αργότερα, δεκάδες επιχειρήσεων στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ). Αποτελεί, όμως, τομή στη μεταπολεμική οικονομική πολιτική (πολύ περισσότερο που πραγματοποιείται από μια «συντηρητική» κυβέρνηση) και ένα σαφές μήνυμα προς τον

7. Παυλόπουλος 1986, σελ. 135.

8. Για το θέμα αυτό βλ. Ψαλιδόπουλος Μ. 1996, σσ. 42-43.

ιδιωτικό τομέα, σχετικά με το ποιος καθορίζει τους κανόνες του παιχνιδιού στη νέα συγκυρία της μεταπολίτευσης και της διεθνούς κρίσης.

Από τις κρατικοποιήσεις στις αποκρατικοποιήσεις

Στα επόμενα έτη ο κατάλογος των εταιρειών που παίρνουν το δρόμο της κρατικοποίησης και μετέπειτα της «ανασυγκρότησης» πληθαίνει διαρκώς. Έτσι, ενώ το 1973 το ελληνικό κράτος είχε εξαιρετικά περιορισμένη επιχειρηματική δραστηριότητα (συμμετείχε, κυρίως μέσω της ΕΤΒΑ, σε ελάχιστες επιχειρήσεις), στις αρχές της δεκαετίας του 1980 η εικόνα αυτή αλλάζει ριζικά: έντεκα τουλάχιστον επιχειρήσεις είχαν ήδη αποκτήσει δημόσιο χαρακτήρα, ενώ, μέσω των κρατικών τραπεζών, το ελληνικό Δημόσιο είχε την κυριότητα ή την πλειοψηφία σε 76 βιομηχανικές επιχειρήσεις και μειοψηφική συμμετοχή σε 117 βιομηχανίες. Την ίδια εποχή, 36 επιχειρήσεις βρισκόνταν ήδη υπό ένταξη στον ΟΑΕ.

Μερικά παραδείγματα είναι, νομίζω, ενδεικτικά: το συγκρότημα Μποδοσάκη με τα μεταλλεία της Χαλκιδικής, της Λάρυμνας, την «Εταιρεία Λιπασμάτων» στη Δραπετσώνα και τη Βόρεια Ελλάδα, την «Πυρκάλ» και τη «Λάρκο», πέρασε σταδιακά στα χέρια του κράτους. Ο Όμιλος Νιάρχου, μετά τα διυλιστήρια, παραχώρησε στη δεκαετία του '80 και τα Ναυπηγεία Σκαραμαγκά, εγκαταλείποντας πλήρως τις βιομηχανικές επενδύσεις στην Ελλάδα. Η «ΑΓΕΤ Ηρακλής» της οικογένειας Τσάτσου πέρασε στον έλεγχο της Εθνικής Τράπεζας, ενώ παρόμοια τύχη είχε και ο μεγαλύτερος εξορυκτικός όμιλος της χώρας, το συγκρότημα Σκαλιστήρη. Οι πάλοι ποτέ ακμάζουσες χαρτοβιομηχανίες, «Αθηναϊκή Χαρτοποιία», «Θεσσαλική», «Λαδόπουλος» πέρασαν υπό δημόσιο έλεγχο, ενώ η μεγαλύτερη υφαντουργική βιομηχανία της χώρας, η «Πειραιϊκή-Πατραϊκή» (που στη δεκαετία του 1970 ακολούθησε επιθετική πολιτική και επιχείρησε να επεκταθεί στο εξωτερικό), χρεοκόπησε και πέρασε στον ΟΑΕ.

Η εγκατάλειψη της βιομηχανίας από το ιδιωτικό κεφάλαιο επεκτάθηκε ακόμα και στο ξένο κεφάλαιο, με χαρακτηριστικά παραδείγματα την «ΕΣΣΟ-Γιάππας», την «Ε-ΘΥΛ» και τη «ΣΤΑΓΕΡ». Αλλά και άλλοι κλάδοι του επιχειρηματικού ιδιωτικού κεφαλαίου γνωρίζουν υποχώρηση την ίδια περίοδο, όπως οι κατασκευαστικές εταιρείες («ΕΔΟΚ-ΕΤΕΡ», «Σκαπανέας»), μεγάλες ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, ακόμη και εταιρείες του λιανικού εμπορίου και υπερκαταστήματα («Μινιόν», «Ατενέ», «Κατράντζος»)⁹.

Η βιομηχανική αστική τάξη, εθισμένη στην κρατική αρωγή και συνδρομή σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, για πρώτη φορά γνωρίζει μια υποχώρηση παρόμοιας κλίμακας. Για μερικά χρόνια αντιμετωπίζει την κρίση με συνεχώς αυξανόμενο δανεισμό από τις τράπεζες. Σε συνθήκες στασιμότητας, όμως, τα νέα κεφάλαια σπάνια έβρισκαν επενδυτική διέξοδο και οι τόκοι συσσωρεύονταν και επέτειναν την υπερχρέωση. Ταυτόχρονα, οδηγούσαν σε υπερχρέωση τις δανειστριες τράπεζες, με αποτέλεσμα να απειλείται με κατάρρευση ολόκληρο το πιστωτικό σύστημα της χώρας. Κατά αυτή

9. Καραμπελιάς 1989, σσ. 238-240.

την έννοια η ελληνική οικονομία δεν αντιμετώπισε απλώς μια κρίση στο βιομηχανικό ή στον τραπεζικό τομέα: «Η κρίση ήταν καθολική και γενική. Ήταν κρίση του μοντέλου συσσώρευσης και κρίση της δομής οικονομικής εξουσίας που κυριάρχησε μεταπολεμικά»¹⁰.

Η σύσταση του φορέα ανασυγκρότησης (ΟΑΕ) το 1983 στόχευε στον εκσυγχρονισμό των βιώσιμων υπερχρεωμένων επιχειρήσεων, στην ίδρυση νέων επιχειρήσεων σε δυναμικούς τομείς υψηλής τεχνολογίας, καθώς και στην ευρύτερη προώθηση της κρατικής παρέμβασης στο πεδίο της βιομηχανίας. Επρόκειτο για μεγάλης έκτασης παρεμβατικό εγχείρημα, αφού με τον τρόπο αυτό το δημόσιο απέκτησε συγκεντρωμένα ιδιοκτησιακά δικαιώματα σε σημαντικούς κλάδους βιομηχανικής δραστηριότητας (20% στην κλωστοϋφαντουργία, 50% στην τσιμεντοβιομηχανία, 40% στη χαρτοβιομηχανία, 50% στα λιπάσματα, 100% στα ναυπηγεία)¹¹.

Η δημιουργία του ΟΑΕ κρίθηκε απαραίτητη, όταν είχαν αποτύχει πλέον ορισμένες απόπειρες έμμεσων παρεμβάσεων, όπως οι πιστωτικές ενισχύσεις και ρυθμίσεις χρεών, λύσεις στα πλαίσια του πτωχευτικού δικαίου κ.λπ., στη διάρκεια της περιόδου 1977-1983, οι οποίες είχαν ως μόνο αποτέλεσμα την τροφοδότηση του φαύλου κύκλου της υπερχρέωσης. Πράγματι, η απουσία ουσιαστικής παρεμβατικής πολιτικής είχε ως συνέπεια να αυξηθούν οι υποχρεώσεις των προβληματικών κατά 55% μεταξύ 1977 και 1979 και κατά 80% μεταξύ 1979 και 1981. Παράλληλα, η ίδρυση ενός παρεμβατικού οργανισμού υπαγορεύτηκε και από την αδυναμία του τραπεζικού συστήματος να αντιμετωπίσει με τις δικές του δυνάμεις και με τραπεζικές μεθόδους την υπερχρέωση των προβληματικών μονάδων. Συνολικά, το νέο θεσμικό πλαίσιο παρέμβασης που δημιουργήθηκε είχε έναν έντονο κρατικό-διοικητικό χαρακτήρα. Η κυβέρνηση αναλάμβανε κατά αποκλειστικότητα το εγχείρημα της εξυγιαντικής προσπάθειας, αποκλείοντας άλλους έμμεσους μηχανισμούς¹².

Το οριστικό πλαίσιο εντός του οποίου έμελλε να επιχειρηθεί η εξυγίανση των προβληματικών επιχειρήσεων χρειάστηκε σχεδόν δυο χρόνια για να διαμορφωθεί και αφού, επίσημα τουλάχιστον, υποβλήθηκαν τουλάχιστον τέσσερα σχέδια-προτάσεις. Η επεξεργασία του τελικού νομοσχεδίου θα διαρκέσει τέσσερις ολόκληρους μήνες, στη διάρκεια των οποίων μια τεράστια διελκυστίδα θα αναπτυχθεί μεταξύ υπουργείου Εθνικής Οικονομίας- ΟΑΕΔ - Εθνικής Τράπεζας - συνδικαλιστικών και κομματικών στελεχών. Τα αρχικά μαξιμαλιστικά σχέδια αποσύρονται, όταν η πολυπλοκότητα και η σοβαρότητα των προβλημάτων που ανακύπτουν καθημερινά, επιβάλλουν πιο ρεαλιστικές προσεγγίσεις. Στο μεταξύ, η ραγδαία επιδείνωση της βιομηχανίας οδηγούσε στον προθάλαμο του ΥΠΕΘΟ δεκάδες νέες επιχειρήσεις, προκειμένου να χαρακτηριστούν προβληματικές. Από την άλλη, οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων στις ήδη

10. Σακελλαρόπουλος 1992, σελ. 301.

11. Καλογήρου Γ. - Λυμπεράκη Α. 1996, σελ. 232

12. Σακελλαρόπουλος 1992, σσ. 90-91.

προβληματικές επιχειρήσεις αύξησε την πίεση από τα κάτω για άμεση κρατική παρέμβαση.

Η ευρύτατη αλλά ετερόκλητη κοινωνική συμμαχία, που πίεζε υπέρ της κρατικής παρέμβασης στο χώρο των προβληματικών, παρεμβλήθηκε στη διαδικασία εξυγίανσης, επιδιώκοντας τους πιο αντιφατικούς στόχους. Οι εργαζόμενοι μισθωτοί στόχευαν στη διασφάλιση της απασχόλησής τους, ενώ οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων επιθυμούσαν τη μετατόπιση των οικονομικών τους βαρών στο κράτος. Οι τράπεζες επιζητούσαν την εξυγίανση των χαρτοφυλακίων τους και τα στελέχη του ΟΑΕΔ πίστευαν ότι προωθούσαν το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Την κατάσταση επέτεινε και η πρωτοφανής σύγχυση και προχειρότητα των κυβερνητικών χειρισμών και οι παρεμβάσεις των συνδικαλιστών και του κομματικού μηχανισμού του ΠΑΣΟΚ, που από τη μια ταύτιζαν την εξυγίανση των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων με την κοινωνικοποίηση, και από την άλλη πίεζαν για την υπαγωγή στον ΟΑΕ μη βιώσιμων και χρεοκοπημένων επιχειρήσεων, προκειμένου να ικανοποιήσουν την πίεση της εκλογικής τους βάσης. Ως αποτέλεσμα αυτών των αντιφατικών προσανατολισμών, η πολιτική της παρέμβασης έπασχε από την έλλειψη ενός σαφούς, ενιαίου και γενικά αποδεκτού σχεδίου εξυγίανσης, καθώς και από την απουσία μιας επεξεργασμένης πολιτικής επιλογής και ένταξης επιχειρήσεων στο νόμο, γεγονός που ευνοούσε τις παρεμβάσεις από τα πάνω και τις πιέσεις από τα κάτω για εντάξεις «από το παράθυρο» είτε επιχειρήσεων χωρίς καμιά προοπτική ανάπτυξης, είτε πολύ μεγάλων μονάδων (όπως η «Πειραιϊκή-Πατραϊκή», το συγκρότημα Σκαλιστήρη, η «Αθηναϊκή Χαρτοποιία»), που επιβάρυναν δυσανάλογα τον ΟΑΕ και ανέτρεψαν τον αρχικό προγραμματισμό του.

Εξίσου αντιφατική απέναντι στο πρόβλημα των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων υπήρξε και η στάση του επιχειρηματικού κόσμου και των εργοδοτικών οργανώσεων. Ενώ, δηλαδή, ο ΣΕΒ ήδη από το 1980-81 επισημαίνει το πρόβλημα της υπερχρέωσης και ζητά την παρέμβαση της πολιτείας για τη διάσωση των επιχειρήσεων, μετά το 1985 υιοθετεί μια νέα γραμμή πλεύσης, καταγγέλλοντας τις κρατικές ρυθμίσεις και την πολιτική του ΟΑΕ. Όπως έχει επισημανθεί, όμως, αυτή η εκ των υστέρων κριτική υπάκουε μάλλον σε αντιπολιτευτικές σκοπιμότητες, αφού αποσιωπούσε το γεγονός ότι οι εκπρόσωποι του ΣΕΒ ενέκριναν ομόφωνα με τους άλλους φορείς και σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις την υπαγωγή των γνωστών προβληματικών επιχειρήσεων στον ΟΑΕ¹³.

Τέλος, σημαντικό ρόλο στην αποτυχία του εξυγιαντικού εγχειρήματος στο χώρο των προβληματικών επιχειρήσεων διαδραμάτισε η Εθνική Τράπεζα. Διαθέτοντας ευρύτατα περιθώρια αυτονομίας έναντι της κυβέρνησης, χρησιμοποίησε την παρέμβαση κατά τρόπο επιλεκτικό, με κύριο στόχο την εξυγίανση του χαρτοφυλακίου της και επιχειρώντας ταυτόχρονα να μετατοπίσει τις επισφαλείς απαιτήσεις της στους ώμους του φορέα παρέμβασης.

13. Στο ίδιο, σελ. 294.

Τελικά, τα αποτελέσματα ήταν ανάλογα της αντιφατικότητας των επιδιωκόμενων στόχων και των πολιτικών που ακολουθήθηκαν και μετέτρεψαν τον ΟΑΕ από επιθετικό θεσμό παρεμβατικής πολιτικής σε ένα είδος ταμείου ανεργίας που διασφάλιζε θέσεις εργασίας και μισθούς. Όπως σημειώνει ο Θ. Σακελλαρόπουλος, «*ευρύτατα κοινωνικά συμφέροντα, έχοντας πληγεί από την οικονομική κρίση, συνέκλιναν και σχημάτισαν ένα ενιαίο ορμητικό ρεύμα, που εισχώρησε, επιζήτησε και τελικά επέτυχε την κρατική προστασία*»¹⁴.

Τον Οκτώβριο του 1985 ο Κ. Σημίτης αντικατέστησε τον Γ. Αρσένη στο ΥΠΕΘΟ και εγκαινίασε την πολιτική οικονομικής σταθεροποίησης. Η πολιτική απέναντι στις προβληματικές επιχειρήσεις μεταβλήθηκε, επίσης, σημαντικά: Την πολιτική της κρατικοποίησης διαδέχεται η προσπάθεια εξυγίανσης μέσω της μετοχοποίησης των οφειλών τους προς τις τράπεζες. Ένα μέρος του βάρους της μετοχοποίησης θα το αναλάμβαναν οι τράπεζες, και συγκεκριμένα η Εθνική Τράπεζα για τις δικές της υπερχρεωμένες επιχειρήσεις, και το υπόλοιπο το Δημόσιο. Η απαιτούμενη μετοχοποίηση για οφειλές προς την ΕΤΕ υπολογιζόταν σε 170 δις δραχμές. Από το ποσό αυτό το 50% των νέων μετοχών που θα εκδίδονταν θα παρέμενε στην ΕΤΕ και το υπόλοιπο 50% θα μεταβιβαζόταν στον ΟΑΕ, ο οποίος θα εξέδιδε ομόλογα με την εγγύηση του Δημοσίου, διάρκειας 20 ετών και με επιτόκιο 16%. Η λύση της μετοχοποίησης των οφειλών των προβληματικών εταιρειών δημιούργησε εύλογες προσδοκίες στο οικονομικό επιτελείο, που όμως δεν επιβεβαιώθηκαν στην πράξη. Η υλοποίηση αυτής της πολιτικής δεν συνοδεύτηκε, πλην εξαιρέσεων, από τις αναγκαίες οργανωτικές και εκσυγχρονιστικές παρεμβάσεις. Χωρίς ταυτόχρονη προώθηση επιχειρησιακού σχεδίου, οργανωτικής αναδιάρθρωσης και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, η πολιτική των μετοχοποιήσεων εκφυλίστηκε γρήγορα, οδηγώντας στη συσσώρευση νέων ζημιών, στην αδυναμία εξόφλησης των τόκων των ομολόγων και στην απορρόφηση από τον ΟΑΕ νέων βραχυπρόθεσμων χρηματοδοτήσεων προς τις επιχειρήσεις του. Έτσι, δυο χρόνια μετά τις μετοχοποιήσεις των οφειλών οι μεγάλες προβληματικές επιχειρήσεις (με εξαίρεση την «Αθηναϊκή Χαρτοποιία» και την «ΑΓΕΤ Ηρακλής») συνέχιζαν τη ζημιογόνο πορεία τους, ενώ η συσσώρευση ζημιών ήταν κανόνας για τις λοιπές «βιώσιμες» επιχειρήσεις του ΟΑΕ.

Αν, όμως, στην περίοδο 1985-89 παρατηρείται διαφοροποίηση σχετικά με την προηγούμενη περίοδο που χαρακτηρίζεται από τη διόγκωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας του κράτους, η πραγματική τομή θα σημειωθεί τον Απρίλιο του 1990, με την άνοδο στην εξουσία της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας και την προώθηση της πολιτικής των αποκρατικοποιήσεων. Αρχίζει έτσι μια δεκαετία, κατά τη διάρκεια της οποίας επιχειρείται (από πολιτικές δυνάμεις διαφορετικού προσανατολισμού μάλιστα) όχι μόνο ο περιορισμός της κρατικής συμμετοχής στην επιχειρηματική δραστηριότητα, αλλά και δρομολογούνται διαδικασίες μετοχοποίησης ή ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων στρατηγικού χαρακτήρα.

14. Στο ίδιο, σελ. 309.

Η νέα κυβέρνηση προέβαλε την «αποκρατικοποίηση» ως βασική της πολιτική επιλογή και κατήρτισε άμεσα κατάλογο των προς αποκρατικοποίηση επιχειρήσεων και φορέων, ο οποίος κατά προτεραιότητα αφορούσε τις εταιρείες του ΟΑΕ, τις θυγατρικές ή ελεγχόμενες από τις τράπεζες, καθώς και οργανισμούς όπως ο ΟΤΕ. Το πρόγραμμα των αποκρατικοποιήσεων άρχισε τον Ιούνιο του 1990 και οι 28 «βιώσιμες» επιχειρήσεις του ΟΑΕ, μετά από αξιολόγηση από ειδικά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, θα μπορούσαν να εισαχθούν στο Χρηματιστήριο, να πωληθούν σε ιδιώτες ή να οδηγηθούν στην εκκαθάριση. Ταυτόχρονα, εξαγγέλθηκε η δημιουργία συντονιστικού οργάνου για την παρακολούθηση των αποκρατικοποιήσεων.

Το εγχείρημα της αποκρατικοποίησης ήταν εξίσου δύσκολο και ίσως πλέον περίπλοκο από αυτό της εξυγίανσης, που κατέληξε στην κρατικοποίηση των προβληματικών στην περίοδο 1981-85. Αν και αποτέλεσε σημείο αιχμής της πολιτικής της νέας κυβέρνησης, προωθήθηκε κυρίως με βάση την αρχή «λιγότερο κράτος» και χωρίς σοβαρή προετοιμασία, ολοκληρωμένο σχεδιασμό και γνώση της διεθνούς εμπειρίας. Οι εταιρείες του ΟΑΕ, αν και αντιπροσώπευαν το 1/3 περίπου των ιδίων κεφαλαίων της ελληνικής βιομηχανίας, αντιμετωπίστηκαν σαν ανεπιθύμητο βάρος για το Δημόσιο και προσφέρθηκαν στην αγορά με διαδικασίες πλειστηριασμού. Χωρίς αξιολόγηση της κάθε επιχείρησης χωριστά και υπό την πίεση των κομματικών εξαγγελιών για ταχύτατη απαλλαγή από τις προβληματικές εταιρείες, επιλέχθηκε ένας καθαρά εισπρακτικός προσανατολισμός, καθώς και λογιστικές ρυθμίσεις δεσμευτικές για το Δημόσιο ή ειδικές εκκαθαρίσεις και διαγραφές χρεών σε βάρος του Δημοσίου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, οι παλαιοί ιδιοκτήτες επέστρεψαν στις επιχειρήσεις τους, έχοντας την ανοχή της πλειοψηφίας των μετόχων και των δανειστριών τραπεζών, απλώς και μόνο για να ξαναβυθίσουν τις επιχειρήσεις τους στα χρέη, αυτήν τη φορά με την εγγύηση του Δημοσίου. Έτσι, για μια ακόμη φορά, το πρόβλημα της υπερχρέωσης αντιμετωπίστηκε κοντόφθαλμα, το δε γενικότερο ζήτημα της αποβιομηχάνισης αφέθηκε στις δυνάμεις της αγοράς, οι οποίες ελάχιστα ενδιαφέρθηκαν για τις υπό ιδιωτικοποίηση επιχειρήσεις του ΟΑΕ, έχοντας την ίδια εποχή προχωρήσει σε εκτεταμένες εξαγορές άλλων επιχειρήσεων, κυρίως στον τομέα τροφίμων και ποτών («Παυλίδης», «Μεταξάς», «Τέισι Φουντς», «Βιαμύλ», «Ήβη» κ.ά.).

Τελικά, τα αποτελέσματα της πολιτικής αποκρατικοποιήσεων έμειναν μακριά από τις προσδοκίες των εμπνευστών της. Στα τέλη του 1993, από τις δεκάδες προς ιδιωτικοποίηση επιχειρήσεις είχαν πωληθεί μόνο δώδεκα, με συνολικό τίμημα 139,3 δις δρχ., εκ των οποίων τα 128 δις αφορούσαν την «ΑΓΕΤ Ηρακλής».

Η αποτυχία του εγχειρήματος της αποκρατικοποίησης αναδεικνύει μαζί με την επίσης αποτυχημένη κρατική παρέμβαση της δεκαετίας του 1980, την αδυναμία της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας να διαχειριστεί και να δώσει λύσεις κατά την περίοδο αυτή σε οξυμένα και σημαντικά προβλήματα. Η ευκαιριακή και χωρίς μακροχρόνιο σχεδιασμό αντιμετώπιση ζητημάτων εθνικής κλίμακας, όπως αυτό του βιομηχανικού μέλλοντος της χώρας, αποτέλεσαν και στην περίπτωση αυτή τις κύριες αιτίες της

αποτυχίας και των δύο αντίθετων πολιτικών, με ιδιαίτερα σημαντικές επιπτώσεις στον παραγωγικό ιστό και την οικονομία της χώρας¹⁵.

Μετά το 1995 και με πλαίσιο τις νέες συνθήκες κερδοφορίας του κεφαλαίου και τις εντεινόμενες διαδικασίες παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, αλλά και τον «εθνικό στόχο» της ένταξης στην ΟΝΕ, οι εξελίξεις επιταχύνονται και αποκτούν μια πρωτόγνωρη δυναμική, που συμπαρασύρει πολιτικές θέσεις και επιλογές και θέτει τα παλαιά προβλήματα σε νέα βάση. Οι αλλαγές και ανακατατάξεις στους κόλπους των πολυκλαδικών ομίλων και της οικονομικής ελίτ, το κύμα εξαγορών και συγχωνεύσεων, οι συντελούμενες κεφαλαιακές αναδιαρθρώσεις, οι διαδικασίες μετοχοποίησης ή ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων στρατηγικού χαρακτήρα, ο «χρηματιστηριακός πυρετός» των ετών 1998-1999, η διαπλοκή συμφερόντων μεταξύ οικονομικής ελίτ και πολιτικής εξουσίας, ο οικονομικός ρόλος του κράτους στη μετά-ΟΝΕ εποχή δεν μπορούν να συζητηθούν στα πλαίσια της παρούσας ανακοίνωσης. Άλλωστε, τα γεγονότα βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη και κάθε ανάλυση είναι ακόμα πρόωρη. Ας αρκεστούμε προς το παρόν στην επισήμανση της ιδιομορφίας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, που σε ό,τι αφορά τις αντιπαραθέσεις σχετικά με τα όρια επέκτασης ή περιορισμού του δημόσιου τομέα της οικονομίας κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, σε ορισμένες περιπτώσεις επεφύλαξε τελείως απρόβλεπτους ρόλους στους πρωταγωνιστές της: παρά τις φραστικές διακηρύξεις και την έντονη διαμάχη, τελικά οι συντηρητικές κυβερνήσεις είναι εκείνες που ξεκίνησαν στη δεκαετία του 1970 την κρατικοποίηση ιδιωτικών επιχειρήσεων, ενώ η ιδιωτικοποίηση δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών έμελλε τελικά να πέσει στους ώμους των σοσιαλιστικών κυβερνήσεων της δεκαετίας του 1990.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρσένης, Γ. (1987), *Πολιτική Κατάθεση*, Αθήνα.
- Βαϊτσος, Κ.-Γιαννίτης, Τ. (1987), *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg.
- Βεργόπουλος, Κ. (1986), *Η Από-ανάπτυξη σήμερα*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας.
- Γιαννίτης, Τ. (1983), *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg.
- Γιαννίτης, Τ. (1994), (επιμ.) *Η προβληματική των ιδιωτικοποιήσεων: Θεωρητικές προσεγγίσεις και σημασία για την Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής.
- Γράβαρης, Δ. (1998), «Το χτίσιμο του κοινωνικού κράτους: Από τον κομματικό λόγο στις κρατικές πολιτικές», στο ΠΑΣΟΚ, *Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, σσ. 91-120.
- Καλογήρου, Γ.-Λυμπεράκη, Α. (1996), «Μετατοπίσεις στο αβέβαιο σύνορο δημόσιου-ιδιωτικού. Σκέψεις με αφορμή τη βιομηχανική πολιτική στην Ελλάδα μετά το 1974» στο *Όρια και σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 225-240.

15. Τσοτσωρός 1996, σελ. 315.

- Καραμπελιάς, Γ. (1989), *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1998)*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας.
- Καραμπελιάς, Γ. (1990), «Πάλη των τάξεων, οικονομική κρίση και διόγκωση του κράτους», στο *Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης. Θεωρία και ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 161-171.
- Κάτσος, Γ. (1988), *Προβληματικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Πρόβλεψη, πρόληψη και εξυγίανση*, Αθήνα εκδ. ΚΕΠΕ
- Μαγκλιβέρας, Σ. (1988), *Ο Κρατικός Τομέας της Οικονομίας στην Ελλάδα και η Κρίση*, Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
- Ξανθάκης, Μ. (1989), *Η κρίση της ελληνικής μεταποίησης και η παρέμβαση του κράτους*, Αθήνα.
- ΟΑΕ (1985), «Πώς και γιατί έγιναν προβληματικές τόσες επιχειρήσεις και σε ποια κατάσταση βρίσκονται σήμερα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 9/5/1985.
- Παπαδάκης, Ι. (1986), *Ζημιογόνες Βιομηχανίες: Η ανεπάρκεια στις πηγές των κεφαλαίων τους*, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- Παυλόπουλος, Π. (1986), *Εισοδηματικά μερίδια, τάσεις, αίτια, επιδράσεις*, ΙΟΒΕ, Ειδικές Μελέτες, Αθήνα.
- Πετράκη, Γ. (χ.χ.), *Κοινωνικοί συσχετισμοί και εργοδοτικές πολιτικές διαχείρισης και ελέγχου της εργασίας (1950-1993)*, Αθήνα, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991), *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, εκδ. Πληροφόρηση.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1992), *Προβληματικές επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*, Αθήνα, εκδ. Κριτική.
- Σταμάτης, Γ. (1990) (επιμ.), *Οικονομική κρίση και κρατική πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Κριτική.
- Στεργίου, Δ. (2000), *Αυτή είναι η Ελλάδα. Τα 8 μεγαλύτερα οικονομικά εγκλήματα μετά την μεταπολίτευση*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Τσοτσόρος, Σ. (1996), «Πολιτικές κρατικοποίησης-ιδιωτικοποίησης στην ελληνική βιομηχανία (Οικονομικά και κοινωνικά αδιέξοδα)», στο *Όρια και σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ.302-315.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1996), «Από τον λόγο στην πράξη: Ο Π. Παπαληγούρας και η συμβολή του στην οικονομική πολιτική» στο Μ. Ψαλιδόπουλος (εισαγωγή-επιμέλεια), *Παναγή Παπαληγούρα, Ομιλίες-Άρθρα*, Αθήνα, εκδ. Αίολος, σσ. 13-47.